

Arjan den Boer is auteur van 'Vergeten gebouwen in Utrecht 1850-1940' (2020) en eindredacteur van dit tijdschrift.

< Voormalige Apotheek De Liefde aan de Voorstraat 6. Momenteel wordt hier kledingzaak Blackfish gevestigd.

FOTO ARJAN DEN BOER

Rijk werd in 1872 in Utrecht geboren als oudste zoon van Gijsbertus Rijksen (1847-1930) en Neeltje Leeman (1849-1935). Hij groeide met vijf zussen en vier broers op aan de Ridderschapstraat. Vader Rijksen was van oorsprong metselaar, maar ontwikkelde zich tot aannemer en bouwondernemer. Hij deed vooral bouwprojecten in het nieuwe stadsdeel Utrecht-Oost, zoals aan de Goedestraat en Ramstraat. Rijk bezocht wellicht de in 1877 opgerichte Ambachtsschool, waar ook constructie- en bouwkundig tekenen werden onderwezen. Hij werkte al vroeg in het bedrijf van zijn vader. Op 23-jarige leeftijd volgde hij de avondschoole van het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid aan de Wittevrouwenkade. Deze opleiding, onder leiding van de invloedrijke architect Petrus Johannes Houtzagers, bood les in verschillende kunstnijverheidsdisciplines. Leerlingen werden ook ingezet bij projecten van Houtzagers. Jaarlijks waren er slechts enkelen die zich in bouwkunde specialiseerden. In 1895 was dit naast Rijk Rijksen ook Piet Klaarhamer, die later veel invloed op Gerrit Rietveld zou hebben. Rijk en Piet moeten elkaar goed hebben gekend, want ze gingen allebei naar de gereformeerde Oosterkerk aan de Maliebaan, waar nota bene vader Klaarhamer op de kansel stond. Ook Houtzagers zat daar in de kerk, evenals de jonge Gerrit Rietveld met zijn ouders. Hij zou een decennium later de opleiding bij het Museum van Kunstnijverheid volgen, tegelijk met Rijks jongere broer Dirk.

Rijk Rijksen Gzn. (1872-1944)

Architect in Utrecht en Indië

Apotheek De Liefde aan de Voorstraat, hotel Noord-Brabant aan het Vredenburg en de winkel op de hoek Lange Elisabethstraat-Bakkerstraat. Deze drie geliefde Jugendstilpanden in Utrecht zijn ontworpen door Rijk Rijksen Gzn. Tot nu toe was verder nauwelijks iets bekend over deze Utrechtse architect. Doordat zijn geboorte- en sterfjaar meestal verkeerd vermeld staan, is nooit de link gelegd met de architect die later in Nederlands-Indië werkte. Torens en torentjes kwamen steeds terug in zijn bouwwerken.

Vroege ontwerpen

Ongetwijfeld maakte Rijk al eerder tekeningen voor bouwprojecten van zijn vader, maar in 1896 signeerde hij zijn eerste ontwerp voor vier 'burgerwoningen' aan de Kievitstraat met R. Rijksen Gzn. Prestigieuzer was een dubbel project in 1898-99 aan de nieuwe Emmalaan met grote geschakelde herenhuisen aan het park. Wellicht was Rijksen senior de bouwer. Rijk ontwierp twee blokken met elk drie of vier woningen (nummers 21-33) in de eclectische bouwstijl van zijn leermeester Houtzagers. Die nam zelf het lange blok Emmalaan 1-19

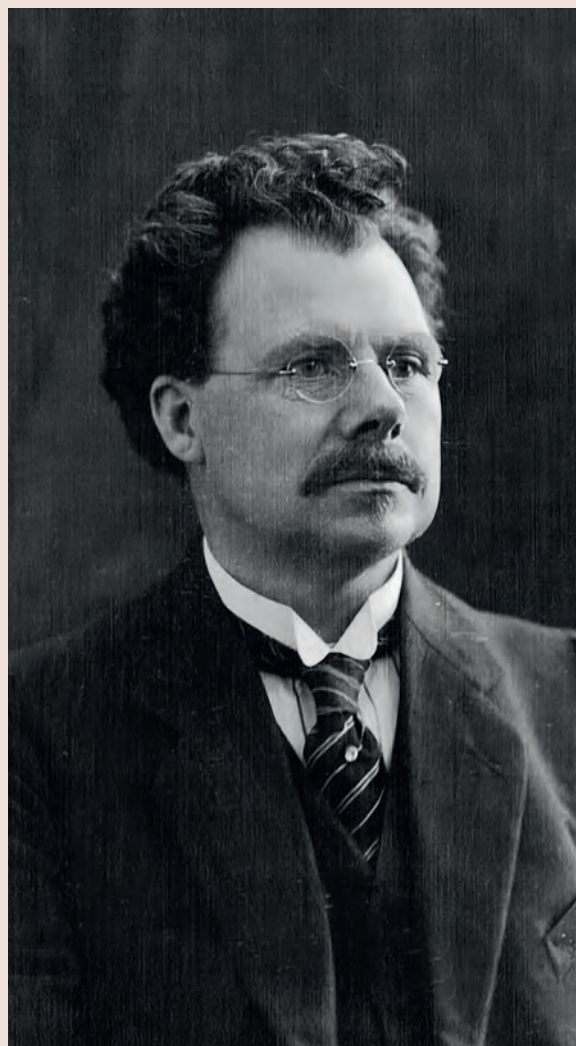
169^cA

voor zijn rekening, een investeringsproject van de Utrechtsche Levensverzekering-maatschappij. De stijl is zodanig vergelijkbaar - overstekende dakranden, erkers, raambogen en hoektorens - dat de huizen van Rijkse niet zelden aan Houtzagers worden toegeschreven. Het derde blok op de kop van de Emmalaan (nummers 35-41) werd ontworpen door Herman Rijkse Dz. (1879-1937), een neef van Rijk. Meerdere familieleden zaten in de bouw.

In 1896 was Rijkse in het huwelijk getreden met Johanna Oudegeest; ze kregen al snel een zoon en een dochter. Het gezin woonde aan de Goedestraat, terwijl Rijkse zijn bureau aan de Breedstraat had en enkele jaren later Achter St.-Pieter. Kort voor de eeuwwisseling liet hij zich nog in de adresboeken vermelden als 'Bouwkundige en aannemer', daarna als architect. In 1904 ontwierp Rijkse een fabriek met 'bureaux' annex directeurswoning voor de Utrechtse vestiging van het Duitse bedrijf Julius Pintsch AG (gasapparaten) aan de Croeselaan. Deze gebouwen zouden in de tweede helft van de 20e eeuw plaatsmaken voor kantoorpanden.

Jugendstil

De art nouveau of jugendstil drong relatief laat tot het Utrechtse straatbeeld door. Rond de eeuwwisseling waren er de eerste manifestaties in een overgangsstijl tussen de neostijlen en jugendstil, zoals deels nog neogotische panden van Houtzagers en met

neorenaissance-elementen van Marinus Kuiler. De florale jugendstil beperkte zich vaak tot zwaar geveldecoraties aan winkelpuien en was daarmee niet meer dan een sierstijl. De geometrische jugendstil leende zich daarentegen ook om op bouwvolumes toe te passen. In Utrecht was Rijkse hierin het meest succesvol. De ondernemer Johan de Liefde, oprichter en uitgever van het *Utrechtsch Nieuwsblad*, gaf Rijkse in 1904 opdracht een apotheek te ontwerpen aan het begin van de Voorstraat. Deze was mede bedoeld voor leden van het ziekenfonds dat De Liefde had opgericht. Een natuurstenen pui met een groot boograam vormt de basis, met daarboven een asymmetrische gevel die rechts een driehoekige erker en een zeshoekig torentje heeft. De lichte geglazuurde baksteen wordt onderbroken door een grote hoefijzervormige boog die over twee verdiepingen loopt. In deze diepe loggia is een houten erker aangebracht. Het effect is schaduwwijk en decoratief, maar sommigen herkennen in de opening een gaper (hoofd met open mond), het aloude 'uithangbord' van apotheken. Medische symboliek zit in ieder geval in decoratieve details met een uilenkop, slang en salamanders. Rijkse wist de verschillende vormen en vele materialen - baksteen, natuursteen, hout, smeedijzer en tegels - tot een overtuigende eenheid te smeden. Was de apotheek als tussenhuis vooral een voorgevel, bij twee hoekpanden kon de architect meer driedimensionaal uitpakken. In 1905 vernieuwde hij het hotel Bellevue aan het Vredenburg 3, later bekend als hotel-restaurant Noord-Brabant (tegenwoordig parfumerie Douglas). Het resultaat was een veelzijdig bouwwerk in lichte verblendsteen met loggia's en half-ronde erkers, balkons en dakkapellen. Ramen en ingangen hebben een typische hoefijzervorm. Links aan de voorgevel valt een erker op die in het midden van een rond raam zit. De toren die de hoek markeert, heeft bovenop een klein belvédère met uitzicht over de stad. Natuurstenen gevelreliëfs tonen een boot, een automobiel en een fantasiekop. In het

- < Ontwerp voor drie herenhuizen aan de Emmalaan, 1898.
HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL
- ↳ Portret van Rijk Rijksen Gzn. COLLECTIE LEO TOUBER
- < Winkelpand Lange Elisabethstraat 1a / Bakkerstraat 29 in 1995.
HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL
- ✓ Toren van de gereformeerde kerk in Tienhoven. Het gebouw wordt momenteel tot woningen verbouwd. FOTO ARJAN DEN BOER

hardsteen rond de entree staan de namen gegraveerd van opdrachtgever H.J. Venster en architect R. Rijksen Gzn. Een markante toren kreeg ook het winkelpand op de hoek van de Lange Elisabethstraat en Bakkerstraat (nu juwelier Siebel). Rijksen ontwierp het voor Magazijn Huinck, vanouds bekend als De Vergulde Klok, een klein warenhuis met luxe en huishoudelijke artikelen zoals lederwaren, galanterieën, reisbenodigdheden en... vogelkooien. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* schreef in juni 1906: 'Maakt het gebouw van buiten gezien een uitstekende indruk, van binnen is dit niet minder het geval, en is alles even keurig als praktisch ingericht. Een compliment hiervoor hebben de uitvoerders van het werk de heeren Rijksen, architect, en J.H. de Vos, aannemer, dan ook ten volle verdiend, evenals de firma Andriessen voor de door haar geleverde glasinstallatie en de étalage.' Dat laatste was het vermelden waard, want de grote etalage-

ruiten beslaan twee verdiepingen. Daarboven strekt zich over de gehele breedte een loggia uit met geometrisch sieraadwerk.

Gereformeerde kerk

De Jugendstil was na 1905 over z'n hoogtepunt heen. Rijksens volgende ontwerpen waren dan ook minder uitbundig, meer in de trant van Berlage en vooral Eduard Cuypers. In 1907 verbouwde Rijksen de gereformeerde kerk van Tienhoven ingrijpend. 'Het geheel vernieuwde, zo veel mogelijk in Gotischen stijl opgetrokken kerkgebouw', zo schreef het antirevolutionaire dagblad *De Standaard*, kwam tot stand 'onder de bekwame leiding van den heer R. Rijksen Gzoon, bouwkundige te Utrecht, die geheel belangeloos zich voor de gemeente beschikbaar heeft gesteld'. De nieuwe toren had inderdaad gotische bogen als galmgaten, maar wel uitgevoerd in beton. Dat Rijksen gratis werkte, was niet alleen uit affiniteit met de gereformeerde

✓ Advertentie uit 'De School met den Bijbel', september 1907. BRON: DELPHER.NL

↘ Bouwtekening slijterij August Baijer (Oudegracht 79-81), 1908. HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF BOUWVERGUNNINGEN

> Detail tegeltableau Internationale Automobiël Centrale. FOTO ARJAN DEN BOER

➤ Internationale Automobiël Centrale, hoek Biltstraat-Goedestraat, 1908. BRON: 'DE REVUE DER SPORTEN' / DELPHER.NL

leer: er zat ook een familielid in de kerkenraad. Hetzelfde jaar adverteerde Rijkse in het blad *De School met den Bijbel* met 'zeer billijke condities' voor het bijzonder onderwijs. Schoolgebouwen van zijn hand zijn (in Nederland) echter niet bekend. Zakelijke klanten waren er in ieder geval. In 1908 opende de Internationale Automobiël Centrale, de autogarage van K. Landweer op de hoek van de Biltstraat en Goedestraat. *De Revue der Sporten* vond het 'een typisch geveltje. Eenvoudig, smaakvol en zonder pretentie'. Men prees de 'eigenaardige doch wel Hollandsche bouwtrant' van Rijkse. Als geveldecoratie diende een strook kleine vierkante tegeltjes die in blokletters ook de bedrijfsnaam aangaven. Diezelfde techniek paste Rijkse een jaar later toe aan de Oudegracht 79-81 voor Wijnkoperij en Likeurstokerij August Baijer. De pui is daar later opengebroken voor V&D (tegenwoordig Scapino) en de tegeltjes zijn overschilderd. De automobiëlcentrale is wel goed behouden, tegenwoordig als onderdeel van supermarkt Jumbo aan de Biltstraat.

Nederlands-Indië

Zijn overwegingen zijn onbekend, maar in 1911 zette Rijkse een grote stap. Hij verliet Utrecht om zich in Nederlands-Indië te vestigen. In Batavia zou hij chef-

de-bureau worden bij de architecten Hulswit-Fermont en Cuypers. De Amsterdamse architect Eduard Cuypers kreeg na een ontwerp voor de Javasche Bank in 1908 steeds meer opdrachten uit de kolonie. Hij besloot er met lokale compagnons een kantoor te openen. Cuypers moest zijn ontwerpen overigens wel aanpassen aan de gangbare koloniale stijl. Marius Hulswit was al gevestigd in Batavia, maar had assistentie nodig. Cuypers stuurde Henri Estourgie van het Amsterdams bureau en daarnaast Rijkse. Hoe hij daarvoor in beeld kwam is niet bekend, al zal de verwante bouwstijl hebben meegespeeld. Naast een rol als uitvoerder-architect bij Boekhandel Kolff & Co en Apotheek Rathkamp in Batavia, was Rijkse betrokken bij Cuypers' ontwerp voor het handelshuis Lindeteves-Stokvis in Batavia.

Na enige tijd kwamen ook zijn vrouw en kinderen uit Utrecht over. De band met het moederland bleef; vanuit Batavia was Rijkse in 1911 jurylid bij een prijsvraag voor arbeiderswoningen in IJsselstein. Dat kwam hem op een (korte) schorsing te staan van de Maatschappij ter Bevordering der Bouwkunst, omdat dit tegen het reglement was. En dat terwijl Rijkse bestuurslid was geweest van de afdeling Utrecht van die maatschappij.

Al in 1913 stopte Rijkse bij Hulswit-Fermont en Cuypers. Meegespeeld kan hebben dat het hoofdgebouw voor Lindeteves-Stokvis door gedoe met opdrachtgever of instanties veel soberder uitgevoerd was dan het ontwerp van Cuypers, die daar bepaald niet blij mee was. Rijkse keerde niet terug naar Nederland, maar vestigde zich als zelfstandig architect in Soerabaja op Oost-Java. 'Rijkse heeft het wel gehad in Batavia', schrijft Obbe Norbruis in zijn recente boek over Hulswit-Fermont en Cuypers in Nederlands-Indië. 'In Soerabaja komen drie projecten vrijwel gelijktijdig gereed. Het lijkt of daar alles vlotter verloopt dan in Batavia. Dat zal ook Rijkse opgevallen zijn tijdens zijn frequente bezoeken aan die stad. Mogelijk ging hij van Soerabaja houden en misschien nog meer van het koele, nabijge-

legen Malang.' Daar ging hij namelijk met zijn gezin wonen. In deze periode ontwierp Rijkse vooral woningen voor koloniale, grote witte huizen ingebed in het uitbundige groen.

In 1914 deed hij vanuit Soerabaja mee aan de prijsvraag voor het Australische parlamentsgebouw in Canberra (gewonnen door John Smith Murdoch). Rijkse schreef in 1916 in het *Bouwkundig Weekblad* over de bouwkunst in Nederlands-Indië. Hieruit blijkt een typisch koloniale houding: 'De Inlandsche werkman staat in vergelijking tot zijn Europeeschen collega op een zeer laag peil. (...) Ze voelen ook niets voor hun werk, ze breken het met net zooveel plezier

(als ik het zoo noemen mag) weer af, als ze het hebben opgebouwd'. Rijkse gaf evenzeer af op de Europese architectuur in Nederlands-Indië, die hij weinig origineel vond en niet aan het klimaat aangepast. Uit de wens 'Indië hebbe zijn eigen bouwtrant' sprak toch liefde voor het land. In 1920 lag er een prestigieus plan voor een schouwburg in Soerabaja. Een lokale krant schreef: 'De schouwburg is ontworpen door den architect Rijkse Rijkse, die de volgende maand naar Europa gaat, ter bestudeering van de tooneel-inrichting'. Het schouwburgplan ging tot Rijkse's teleurstelling echter niet door. Het lijkt erop dat hij aansluitend op deze Europese reis van de weeromstuit enkele jaren in Nederland is gebleven. In ieder geval duikt zijn naam - inclusief de vaste toevoeging Gzn. ter onderscheid van naamgenoten - van

1923 tot 1926 weer op in de Utrechtse adresboeken, nu aan de Oude Kerkstraat. Er zijn geen bouwwerken bekend uit deze jaren. Wel kwam in 1921 zijn protestantse Pregelan Bunder-kerk in Soerabaja gereed, maar waarschijnlijk lag het ontwerp er al. Het was 'een sieraad voor de stad', volgens de *Java-post*. Anderen vonden het gebouw teveel op een moskee lijken.

Soerabaja en Malang

In februari 1926 keerde Rijkse met het SS 'Prins der Nederlanden' terug naar Indië. In Soerabaja vormde hij vervolgens een architectenbureau met Henri Estourgie, met wie hij in Batavia voor Cuypers had gewerkt. Ze kregen onder meer opdrachten van General Motors en de Volkscredietbank. In 1929 deden ze de verbouwing van een markant gelegen hoekperceel in Soerabaja voor

een Arabische opdrachtgever. 'Alhoewel Arabieren over het algemeen nu juist niet de royaalste en gemakkelijkste principalen zijn, besloten wij, met het oog op het belangrijke punt in het stadsbeeld, toch een poging te wagen', schreven de bevooroordeelde architecten in het *Bouwkundig weekblad Architectura*. Ze gaven het pand extra allure door een opvallend modernistische klokkentoren te plaatsen met een gewapende betonplaat als fundament. In 1934 ontwierp de katholieke Estourgie de grote St-Theresiakerk in Malang (als Katedraal Santa Maria Bunda Karmel nog altijd prominent aanwezig), terwijl Rijkse werkte aan het protestantse Zending-ziekenhuis in Magelang. Of verschil in religie een rol speelde bij hun 'scheiding' aan het eind van dat jaar is niet gezegd; feit is dat Rijkse ook in Nederlands-Indië zeer actief gereformeerd was. Hij ontwierp kerkgebouwen, zat in de kerkenraad van Malang, droeg bij aan het evangelisatieblad *De Zaaier* en werd in 1933 in de stads-gemeenteraad van Malang gekozen voor de Christelijk-Staatkundige Partij (CSP). En in 1925 - vlak voor de terugreis naar Indië - werden in de Utrechtse Oosterkerk voorwerpen over het 'Zendingswerk der Gereformeerde Kerk' tentoongesteld die 'door de familie Rijkse-Oudegeest belangeloos ter beschikking gesteld' waren. Deze formulering wijst op actieve betrokkenheid van zijn vrouw.

Vanaf 1935 werkte Rijkse als zelfstandig architect vanuit zijn woonplaats Malang. Hij had daar een bouwkundig tekenaar in dienst, blijkt uit advertenties. In Soerabaja ontwierp hij een Hollands-Chinese school; in Malang enkele toko's met woningen, een hotel en een vakantiekolonie. Hij stuurde in 1939 een ontwerp in voor de prijsvraag voor het nieuwe stadhuis van Amsterdam. In 1941 maakte Rijkse zich in een ingezonden brief druk over onterecht gebruik van de afkorting BNA in Nederlands-Indië. Hij was daar zelf nog het enige officiële lid van de Bond van Nederlandsche Architecten, voortgekomen uit de Maatschappij

> De Pregolan Bunder-kerk in Soerabaja is nog altijd in gebruik als protestantse kerk. BRON: EAST JAVA MUSEUM INSTAGRAM

↘ Hoekpand in Soerabaja door Rijkssen & Estourgie, 1929. BRON: BOUWKUNDIG WEEKBLAD ARCHITECTURA 1930-7

tot Bevordering der Bouwkunst. 'Nu alle communicatie met het moederland is verbroken' en men dus geen navraag kon doen, maakten sommigen misbruik van 'de goede klank' van deze letters achter hun naam.

Al snel had Rijkssen wel iets anders aan zijn hoofd. Begin 1942 namen Japanse troepen Java in. Europese burgers werden geïnterneerd. Hij kwam in een 'jappenkamp' terecht in Solo op Midden-Java, gescheiden van zijn vrouw. Zou hen in 1943 bericht uit Nederland hebben bereikt over de dood van hun dochter Neeltje? Op 19 november 1944 overleed Rijk Rijkssen op 72-jarige leeftijd in Solo. Zijn stoffelijk overschot werd in 1947 bijgezet op de erebegraafplaats Kalibanteng in Semarang. Rijkss vrouw Johanna en zoon Willem Johannes, die met zijn gezin ook in Malang woonde, overleefden de oorlog en vestigden zich nadien in Zeist.

Bronnen en literatuur

- HUA, archief 481 Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1811-1902.
- HUA, archief 4006 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1853-1910: diverse bouwtekeningen.
- HUA, archief 1327 Vereniging Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid, 28: Register van de leerlingen 1886-1913.
- HUA bibliotheek, Adresboeken (via hetutrechtsarchief.nl).
- Marceline Dolfin, *P.J. Houtzagers, architect* (doctoraalscriptie Utrecht 1984).
- Bibi van Hulten, Yvonne Schouten en Esther Wessel, *Jugendstil in Utrecht* (Historische reeks Utrecht 17, Utrecht 1992).
- Obbe Norbruis, *Alweer een sieraad voor de stad. Het werk van Ed. Cuypers en Hulswit-Fermont in Nederlands-Indië 1897-1927* (Edam 2018).
- R. Rijkssen Gzn., 'Nederlandsche bouwkunst in Ned.-Indië', *Bouwkundig Weekblad* 1916 p. 124-126.
- Rijkssen en Estourgie, 'Een interessante verbouwing', *Bouwkundig weekblad Architectura* 1930-7 p. 63-64.
- Pauline K.M. van Roosmalen, 'An Indisch Career in Five Stages: A Brief Account of the Indisch Life and Works of Henri and Jean Estourgie', *H.L.J.M. Estourgie and Son: Architects in Surabaya and Beyond* (Surabaya 2018) p. 10-25.
- Michiel Verweij, 'De Centraal Apotheek in Leeuwarden en Utrecht', *Vitruvius, onafhankelijk vakblad voor erfgoedprofessionals* 23 (april 2013) p. 22-28.
- Artikelen uit het *Utrechtsch Nieuwsblad* via hetutrechtsarchief.nl.
- Diverse kranten en tijdschriften via delpher.nl.

